

Маринко Лолић

Институт друштвених наука – Центар за филозофију, Београд

АСПЕКТИ ПАЦИФИЗМА У РАДОВИМА КСЕНИЈЕ АТАНАСИЈЕВИЋ*

Сажетак

У овом раду аутор разматра филозофско утемељење и кључне аспекте концепције пацифизма у филозофским списима, Ксеније Атанасијевић, најпознатије српске филозофиње у првој половини XX века. Схватање пацифизма, Ксеније Атанасијевић, анализирано је из херменеутичке перспективе као теоријска и ангажована мисао у историјском контексту, прве половине прошлог века. У том духовноповесном склопу испитују се, не само утицаји различитих филозофских и религијских европских филозофских традиција, већ и место филозофских доктрина Далеког истока, у ауторкином одређењу модерног појма пацифизма.

Аутор настоји да укаже на теоријске мотиве и историјске околности које су Ксенију Атанасијевић подстакле да се дубље позабави филозофским и практичним проблемима пацифистичких доктрина и њиховим местом у развоју културе мира у савременој цивилизацији. У раду се истиче, да је наша ауторка своје схватање, домете и критику пацифизма посведочила и личним ангажманом у феминистичком покрету, супротстављајући се нацистичкој идеологији рата и антисемитизму, које су снажно захватиле европску, филозофску и друштвену сцену после доласка на власт нацистичке партије у Немачкој, тридесетих година прошлог века.

Кључне речи: филозофија, религија, рат, нацизам, пацифизам, феминизам, етика, ангажман, јавност

1. УВОД

Већина истраживача савремене српске филозофије и културе с правом истиче, да је Ксенија Атанасијевић,¹ уз Аницу Савић Ребац била, не само, најобразованија жена у Србији у првој половини

* Овај рад је настао као део пројекта бр. III 47010 који финансира Министарство просвете,

XX века, већ и наша „најистакнутија филозофска списатељица“² и несумњиви лидер феминистичког покрета. Нажалост, њена блиставо започета филозофска каријера на Београдском Универзитету нагло је прекинута, јер је у филозофској афери, која се, још увек, углавном упрошћено,³ тумачи као трагични сукоб жене интелектуалке са патријархалном средином, која под притиском интрига својих мушких колега, после краће борбе, подноси оставку на место доцента на Филозофском факултету у Београду.

После повлачења са Универзитета, Ксенија Атанасијевић радила је једно време као инспектор просвете у Министарству Краљевине Југославије, а пре одласка у пензију, провела је, неколико година, као библиотекар у Универзитетској и Народној библиотеци Србије. Иако је интересовање првих деценија XXI века за филозофску делатност и животну судбину наше филозофкиње знатно порасло, о њеном разноврсном и веома инспиративном филозофском делу и јавном интелектуалном ангажману још увек не постоји темељан синтетички рад,⁴ који би био достојан њеног имена.

Филозофски списи Ксеније Атанасијевић заслужују посебну пажњу истраживача домаће филозофске баштине, књижевне критике и културе уопште, не само због тога што је она по својим идејама, темама, па чак и неговању филозофског фрагмента, као особеног филозофског жанра, била претеча у нашој савременој филозофији и хуманистичкој теоријској култури, већ пре свега зато, што је успела да изгради аутентичан филозофски дискурс по коме је била позната не само код нас, већ и ван граница наше земље.

Неки филозофски списи, Ксеније Атанасијевић у којима је она успела да покаже врхунске могућности нашег језика у артикулацији сложених спекулативних филозофских проблема имају изузетну теоријску вредност. Стога нам се чини да њено филозофско дело, актуелношћу своје филозофске тематике и дубином филозофских увида и данас делује подстицајно, јер је отворено за различите приступе и могућности тумачења и разумевања.

науке и технолошког развоја Републике Србије.

- 1) Слободан Жуњић, *Историја српске филозофије*, друго допуњено и исправљено издање, Завод за уџбенике, Београд, 2014, стр. 266. Уп. Драган Јеремић, *О филозофији код Срба*, ПЛАТΩ, Београд, 1997, стр. 129.
- 2) Уп. Здравко Кучинар, *Из нашег филозофског живота*, ПЛАТΩ Books, Београд, 2012, стр. 243. Уп. Симо Пандуровић, „Др. Ксенија Атанасијевић“, у: *Разговори о књижевности*, Дело, књ. II, Београд, 1935, стр. 119.
- 3) На главне недостатке досадашњих истраживања „случаја Ксеније Атанасијевић“ критички је указао Здравко Кучинар. Уп. Здравко Кучинар, *Из нашег филозофског живота*, нав. дело, стр. 239-242.
- 4) Значајне радове који су се последњих деценија појавили о животу и филозофској делатности Ксеније Атанасијевић написали су: Здравко Кучинар, Љиљана Вулетић, Радмила Шајковић, Илија Марић, Ружица Петровић, и др.

У овом раду покушаћемо да размотримо кључне аспекте пацифизма у филозофском делу и јавној интелектуалној делатности Ксеније Атанасијевић, као једног од неразјашњених парадокса њене филозофске мисли и њеног живота, који су битно утицали, не само на њену филозофску каријеру и животну судбину, већ и на оцену и значај целокупне филозофске делатности наше ауторке.

Расветљавање ове филозофске контроверзе као својеврсног теоријског и животног парадокса Ксеније Атанасијевић, требало би да допринесе објективнијој валоризацији, не само њене филозофске концепције пацифизма, већ и њеног целокупног интелектуалног опуса и друштвеног ангажмана, који је у нашој савременој филозофској и културној јавности недовољно познат, или је, углавном представљен на неадекватан начин.

Поред тога, што је, делимично и због свога несналажења у доминантној мушкој интелектуалној средини, и под притиском, њој ненаклоњеног дела утицајне интелектуалне јавности, прекинула наставничку каријеру, Ксенија Атанасијевић имала је и после ове афере, доста неприлика због својих филозофских погледа и политичких уверења. На почетку своје филозофске каријере, наша ауторка, имала је, поред филозофског дара, и велику подршку свога професора, Бранислава Петронијевића, најутицајнијег српског филозофа тога времена. Та подршка трајала је све до тренутка док се није усудила да оспори његову концепцију филозофије. Од тог тренутка ауторитативни Петронијевић, незадовољан њеном лојалношћу, препустио ју је, на милост и немилост, својим филозофским епигонима.

Ова непријатна епизода није једини моменат, који сведочи о интелектуалној голготи Ксеније Атанасијевић. Она ће још једном, у својој филозофској каријери доживети сличну епизоду, са једним другим филозофским властодршцем, од кога ће прво бити подржана, а затим, када се завршетком Другог светског рата промене идеолошке околности, жестоко нападнута и жигосана као представница „реакционарне буржоазије у распадању“.⁵ Реч је, о Душану Недељковићу, који ће средином прошлог века, са доласком нове

5) „... извила се фигура нове схоластичарке Ксеније Атанасијевић која је хтела својом мистиком да надвече све Николаје. Почела је своју каријеру „дипломираног лакеја“ као највернији ученик Петронијевићевог финитизма и моноплурализма, али чим је постала доцент, та јој се слава учинила премалом да проповеда „мализам“, па је ударила у бучну мистику. Пишући и преписујући на свим странама, она буде удаљена са Универзитета, и отад тек настаје најубитачнија и најцрња мистика. Време шестојануарске реакције природно налази у мистичарки *Филозофских фрагмената* свога писца.) А кад Хитлер долази на власт и шестојануаризам постаје монархофашизам, тад емоционални хришћански ирационализам са новим лажним лиризмом проповеда у безбројним чланцима жарке схоластичарке мистику хришћанске послушности као једини спасоносни излаз из ситуације.“ Др Душан Недељковић, *Наша филозофија у борби за*

комунистичке власти, постати неприкосновени филозофски ауторитет у нашој средини, коме Ксенијино заступање ирационалистичког становишта у филозофији, пре Другог светског рата, није било спорно, али када средином XX века на власт дођу комунисти, он ће променити свој став према ирационализму, и прогласити га друштвено опасним. Штавише, као један од водећих домаћих представника стаљинистичког дијамата, 50-их година прошлог века, он је, представнике ирационалистичке струје у нашој филозофији, између два светска рата, жигосао, као сумњиву буржоаску филозофску мисао, коју је, попут Ђерђа Лукача, сматрао једним од главних исходишта нацизма и фашизма.⁶ Због тога је наша филозофкиња, суочена с овим претњама, према сведочењу неких њених колега, у првим послератним годинама живела у страху и сталној неизвесности да ће једног дана своје име прочитати на листи народних непријатеља.

Покушаћемо у овом раду да покажемо да је, негативна идеолошка оцена филозофских схватања и политичких опредељења, Ксеније Атанасијевић у потпуном нескладу, не само с њеним теоријским радовима, већ и са њеним моралним принципима и јавним и политичким ангажманом, као и њеним храбрим и часним патриотским држањем⁷ у најтежим тренуцима за наш народ.

Треба одмах рећи, да је Ксенија Атанасијевић у међуратном периоду била једна од истакнутих представница југословенског феминизма и, једна од најугледнијих чланица Женског покрета у Београду, који је својим деловањем учинио много на културној и политичкој еманципацији жена у нашој средини, и био међу првима који је у нашој јавности упозорио на опасности које су запретиле са доласком на власт политичких група у Европи, које су заступале фашистичку и нацистичку идеологију.

Поред радова о феминизму, Ксенијини пацифистички и антимилитаристички списи, који су све донедавно били расути по часописима и дневној штампи,⁸ представљају важан део њеног недовољно истраженог филозофског и јавног интелектуалног ан-

социјализам, Српско филозофско друштво, Београд, 1952, стр. 34–35.

6) Ђерђ Лукач, *Разарање ума – пут ирационализма од Шелинга до Хитлера*, Култура, Београд, 1966, стр. 79–106.

7) Ксенија Атанасијевић била је међу оним српским интелектуалцима који су одбили да потпишу Недићев Апел српском народу против комуниста. Уп. Љиљана Вулетић, „Ксенија Атанасијевић: филозофкиња и рат“, у зборнику: *Интелектуалци и рат 1939–1947, Зборник радова Десничиних сусрета 2011* (приредили: Драго Роксандић, Ивана Цвијић Јаворина), Филозофски факултет у Загребу, Плејада, Загреб, 2012, стр. 233.

8) Захваљући истраживачком и едиторском раду Љиљане Вулетић, чланци Ксеније Атанасијевић, посвећени проблемима савремене политичке филозофије, феминизма и пацифизма сабрани су и публиковани у две књиге: Ксенија Атанасијевић, *Етика феминизма* (приредила: Љиљана Вулетић), Хелсиншки одбор за људска права, Београд,

гажмана, који ни у нашем времену није ништа изгубио од своје теоријске занимљивости и практичне, друштвене актуелности. У овом раду детаљније ћемо се позабавити само оним филозофским прилозима, који чине теоријску основу ауторкиног схватања пацифизма и њене филозофске критике рата.

Снажан подстицај⁹ да се, тридесетих година прошлог века, интензивније посвети проблемима савремене политичке филозофије, Ксенија Атанасијевић пронашла је, у епохалним политичким збивањима¹⁰ која су на европску политичку сцену донели, фашизам и нацизам, две најмрачније тоталитарне идеологије прве половине XX века. Будући да у то време ни у европској ни у светској филозофској литератури није било много значајних радова о овим идеологијама, с правом се може рећи да је наша ауторка, једна од оних, не само српских, већ и европских интелектуалки, које су прве указале на опасности које су запретиле доласком на власт ових мрачних идеологија.

Већ у свом првом раду, посвећеном проблему *филозофије и политике*, Ксенија Атанасијевић показује, да је са порастом глобалне кризе и ратних претњи и у нашој средини почео да расте критички интерес филозофије за светска политичка збивања. Сто-

2008, и Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости* (приредила: Љиљана Вулетић), Жене у црном, Београд, Реконструкција Женски фонд: Центар за женске студије, Нови Сад, 2011.

- 9) У трагању за личним и општим друштвеним миром, Ксенија Атанасијевић имала је више повода који су били везани за личну егзистенцију, нарушену сукобима на универзитету, и још увек свежом и незалеченом траумом Великог рата, и новим ратним облацима који су се надвијали над Европом. Уп. Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, издање ауторке, Београд, 2005, Слободан Жуњић, *Историја Српске филозофије*, нав. дело, Ружица Петровић, *Филозофија утехе Ксеније Атанасијевић*, Пешић и синови, Београд, 2004.
- 10) Сагледавајући европски, и југословенски идејни, друштвени и политички контекст, између два светска рата, Милутин Јакшић указује на следеће факторе који су довели до ширења пацифизма у нашој средини: „После Светског Рата дошла је свугде изнуреност, али нажалост и усавршавања средстава за борбу толика су, да воде самом уништењу рода људског. Још мало па ће рат моћи желети само лудаци, каквих је немачки писац Хајнрих Ман видео на скуповима неких Хитлероваца. Али, срећом, лудаци нису способни водити рат. Здрав разум и нужда ипак ће, на крају крајева, натерати људе да буду пацифисти. А таквих већ данас има врло много чак и код Немаца, Италијана, Мађара. Неће сви управљачи држава ни моћи дати оружје у руке масама народа, јер све ове неће тако скоро поново дати водити на касапницу, каква је била Светски Рат. Крајње је време да се створи међународни суд, који ће имати и извршне снаге. Није од мале важности ствар да је нападачки рат у светској јавности већ стављен ван закона. Наша држава је мирољубива. Они који сумњиче да води империјалистичку политику, чине то из разлога што им не уступа своје земље, југословенске по становишту, али које су у прошлости, по несрећи, дуго биле њихове. Наша држава је за мир, па чак и за разоружање, али уз осигурање безбедности. Све дотле, док се то не оствари, морамо бити на опрезу. Докле год има народа који желе да се присподобе Хунима, не смео се подавати превеликом оптимизму.“ Милутин Јакшић, „Пацифизам у наше време“, *Летопис Матице српске*, књ. 355, св. 2, 1933, стр. 161.

га је својим списатељским и практичним ангажманом покушала да реафирмише критичку димензију филозофије, која има кључни значај у тумачењу и разумевању политичких феномена нацизма и фашизма. Настojeћи да укаже на друштвену улогу филозофије у европској политичкој историји, Ксенија посебно скреће пажњу на важност њене критичке и моралне димензије, коју она види у њеном настојању да „повеже неким смислом и нормама став и исправност човекову према другим личностима и према друштвеним заједницама“.¹¹

2. АНТИЧКО И МОДЕРНО СХВАТАЊЕ ЕТИКЕ И ПОЛИТИКЕ

Као изврстан познавалац и угледан тумач античке¹² практичке филозофије, наша ауторка види битну разлику између грчке филозофске мисли и модерног филозофског мишљења у томе што у античком добу филозофске дисциплине нису сасвим диференциране, већ су чврсто повезане са својим етичким темељем. Ксенија наглашава да су у модерној епохи етика и политичка делатност сасвим раздвојене. Насупрот томе, она, с правом истиче, да је код раних грчких мислилаца мудрост о свету била онтолошки утемељена и повезана са космологијом, етиком и политиком, и напомиње, да је такво јединство филозофских дисциплина ретка „појава у системима модерних и савремених филозофа“.¹³ Важно обележје, „мисли старих филозофа“, она види у томе, што њихова рана филозофска учења нису само обухватала космос, већ и „ситне и нескладне људске појединости у њему“.¹⁴ Због тога је наша филозофкиња сматрала да су, „етичка и политичка учења“, античких филозофа „имала даље видике и шири осврт, него што га могу имати раздвојена моралисања и политичка испредања“¹⁵ савремених мислилаца.

Ксенија Атанасијевић истиче, не само да је, у модерном друштву, битно измењен положај филозофије као интелектуалне дисциплине, већ и самог филозофа. Промена самог статуса филозофа и филозофије у односу на модерно доба, најбоље се види ако се подсетимо, да „у најстаријем периоду грчке филозофије седморица мудраца истовремено су мислиоци, законодавци и утицајни

11) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 25.

12) Слободан Жуњић, *Историја српске филозофије*, нав. дело, стр. 268.

13) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 25.

14) Исто.

15) Исто.

политичари“.¹⁶ У својим филозофским максимама, „које се односе на различите облике људског сазнања, они истовремено постављају и основне линије практичне политике свога времена“.¹⁷ У предсократовском добу, Грцима се чинило сасвим разумљивим „да најумнији међу њима воде политику, и да, пре него ико други законе државе треба да пропише гномичар Солон, најбољи познавалац човековог положаја у васељени“.¹⁸ Указујући на фундаментални значај предсократовског филозофског наслеђа за разумевање политичке мисли и политичке праксе грчких полиса, наша ауторка истиче, да „кроз цело развиће грчке филозофије“¹⁹ њени мислиоци нису никада у својим разматрањима губили везу с политиком.

Потврду ове тезе, Ксенија Атанасијевић налази у начину филозофског живота питагорејске филозофске заједнице, која није имала само филозофски, већ и политички карактер, али и у Хераклитовој осуди Ефежана, због тога што су из града изагнали свог најбољег грађанина. Важност грчке филозофије и грчких филозофа за развој политичког мишљења, Ксенија види и у Демокритовом залагању за демократију, као и у уношењу космополитских елемената у грчку политичку културу од стране киничара, коју су стоичари прихватили и даље развили као своју космополитску политичку доктрину. Наведени примери, по ауторкином мишљењу, сведоче не само о постојању уске везе између грчке филозофске мисли и њене политичке теорије и праксе, већ и о присуству једне, не баш увек довољно видљиве, пацифистичке линије у европској античкој и модерној филозофији.

Настојећи да укаже на постојање паралелизма између филозофских начела и политичких интереса, не само у раној, већ и у позној Грчкој култури, наша филозофкиња посебно наглашава филозофски значај политичких учења најзначајнијих грчких мислилаца Платона и Аристотела. Суштински значај Платонових политичких идеала она види у његовом настојању да конституише државу уређену према „принципима аристократског комунизма“²⁰ у коме дијалектичко образовање представља највишу вредност, где највећи филозоф има врховну власт, а жене су потпуно равноправне са мушкарцима.²¹

Тезу о човековом социјабилном карактеру, Ксенија Атанасијевић темељи на фундаменталном принципу Аристотелове

16) Исто.

17) Исто, стр. 25–26.

18) Исто, стр. 26.

19) Исто.

20) Исто.

21) Исто.

политичке филозофије, који говори о примату државе над породицом. Будући да Аристотел заступа филозофско становиште према којем политичка заједница, треба да омогући врлину грађана, сходно томе њени темељи треба да буду строго етички засновани. Полазећи од овог става, као кључног за Аристотелово поимање политике, наша ауторка, сматра да главно обележје које су политичкој мисли дали велики грчки мислиоци има, „наглашен етички смер“.²²

У свом разумевању политике и политичке филозофије, Ксенија је посебно указивала на значај филозофске образованости за политичку праксу, и истицала важност утемељења политике на етичким филозофским принципима. Вредно је њено критичко запажање да су примери, политичког делања, које се ослања на моралне принципе, ипак веома ретки. Међутим, тај увид код наше ауторке није изазвао резигнацију, већ управо супротан став. Она је сматрала да су због своје реткости, ови примери још драгоценији, јер је начин делања људи, који су се у својој политичкој делатности руководили филозофским принципима и за нас данас веома поучан. Таквим светлим и узвишеним, примером, Ксенија Атанасијевић, сматрала је истакнутог представника римског стоицизма, цара Марка Аурелија, за кога је тврдила да је био „ретко душеван владалац“,²³ који је „за време свога управљања спровео незапамћену благост и показао свету коликим се добром издваја владавина основана на расветљеном разумевању судбине и потребе људских бића“.²⁴ Влавином овог римског цара и стоика, Ксенија сматра да је заувек „овековечена (је) човечна бразда, подношења и поправљања људи“.²⁵

На сличан начин, као и Марко Аурелије, по Ксенијином мишљењу, своје владарске дужности вршио је и цар-филозоф Јулиан Апостата, који је имао амбиције, да поврати животну снагу, већ угроженој античкој култури. Иако је био противник хришћанства, будући филозоф, „задовољио се ироничном критиком хришћанских доктрина и предпоставио је насиљу личну трагедију“.²⁶ Фасцинирана примерима, узвишене моралне владавине, која је, понекад, подразумевала и личну жртву, ових античких владалаца, Ксенија Атанасијевић, била је уверена „да истински просвећени владари и политичари скоро безизузетно благотворно дејствују“.²⁷

22) Исто, стр. 27.

23) Исто.

24) Исто.

25) Исто.

26) Исто.

27) Исто.

3. ПИЈЕТЕТ КАО МЕРА ПОЛИТИЧКОГ ДЕЛАЊА

Дубоко уверена да је „вођење државе најзамршенија од свих дужности (...) везана са најтежим одговорностима“ Ксенија је сматрала да је „неопходно да они који су на врховима управе имају најпробуђенију и најсигурнију свест“.²⁸ Стога је, по њеном мишљењу, висока морална свест уједињена са сазнањем, темељ без којег нема исправног политичког делања владаоца.

Међутим, за Ксенију Атанасијевић, урођене етичке диспозиције, биле су само један важан елеменат сложеног хабитуса модерног владоца. Поред моралних диспозиција, претенденти на владарски престо требало би, по њеном мишљењу, да поседују и „коренито филозофско образовање“.²⁹ Важност филозофског образовања она је видела у томе што оно развија способност без које владалац не може да „осети истински пиетет према људској личности“, а која је, за нашу филозофкињу, „неприкосновена“.³⁰

У чему је супстанцијални значај принципа пијетета и због чега му је Ксенија Атанасијевић придавала тако велику важност у политичком делању? Сама чињеница да пијетет према људској личности „треба да буде полазна тачка сваког етичко-политичког стицаја и процењивања“,³¹ показује да осећање пијетета, за нашу ауторку, није било само услов, већ и узор и мера, сваког хуманог политичког делања. Штавише, она је била уверена да човеку када почне да дела у складу с тим филозофским принципом „више неће бити тешко да се загарантује пуна слобода развоја и сваком индивидууму, како најистакнутијем, тако и најнезнатнијем, и свакоме народу, како најмногољуднијем, тако и најмањем“.³² Поштовањем овог етичког принципа у политичком делању, Ксенија је очекивала да ће нестати „грубе повреде личности, и данас још тако уобичајене, јер су принципи демократије, слободе и правичности званично санкционисани, али су стварно љуске без битности и одјек без садржине, и сва притешњавања и потискивања развоја појединаца, заједница држава и народа имали би да отпадну као чудовишности које даље не могу да се подносе“.³³

Да би уочени недостаци модерне демократије били превазиђени, Ксенија Атанасијевић, сматра, да је неопходно, да се сви

28) Исто.

29) Исто, стр. 28.

30) Исто.

31) Исто.

32) Исто.

33) Исто.

политички односи поставе на „етичку базу“.³⁴ Наша филозофија веровала је да ће потребе да се „друштвена и државна хијерархија изгради на етичким темељима, најпре и најјасније (...) бити свестан филозоф у правом и најбољем смислу те речи, тј. филозоф и по природном такту, и по култури“.³⁵

Своје разумевање политичке филозофије и савремених политичких феномена, инспирисано етичким принципима грчких мислилаца, Ксенија Атанасијевић, средином прошлог века, допунила је истраживањем и практичним заступањем темељних принципа филозофије пацифизма. Строго говорећи, њена концепција пацифизма,³⁶ веома је сложена и има неколико теоријских аспеката. Сложеност пацифистичке концепције, Ксеније Атанасијевић, потиче делом и због тога што она изворе пацифизма није тражила само у филозофским и политичким теоријама античких стоика и модерних филозофа мира, већ и у учењима твораца великих светских религија Блиског и Далеког истока, настојећи да покаже да међу тим веома хетерогеним учењима и идејама постоји сродност када се она посматрају из пацифистичке перспективе.

О религијском и филозофском утемељењу своје концепције пацифизма, Ксенија, први пут расправља у чланку, *Религијска и филозофска подлога пацифизма*,³⁷ у којем констатује да нам животна емпирија и историја људског рода указују да се, један веома важан део међуљудских односа „своди на све облике борбе и сукобљавања“.³⁸ Ксенија Атанасијевић сматра, да су на основу те хобсовске чињенице многи истраживачи, погрешно закључили, да је „природан и незаменљив узајамни став људи адекватно изражен у оној безнадежној максими о рату свију против сваког“.³⁹ По њеном мишљењу, ништа нису исправнија ни она схватања у којима се тврди да у „природном стању између људи није искључиво прогањање, него да у њему има и исправних момената“.⁴⁰ Тврдња,

34) Исто.

35) Исто.

36) Рејмон Арон наводи да је Макс Шелер 1927. године у свом предавању које је одржао у немачком Министарству рата изнео тезу да постоји осам врста пацифизма, које чине: херојски и индивидуални, хришћански, економски, законски, полу-пацифизам комунизма и марксистичког социјализма, империјалистички, међународни и културни пацифизам. Према Шелеровим одређењима пацифизма, чини се, да је схватање пацифизма Ксеније Атанасијевић најближе културном појму пацифизму, „који потиче од стоицизма, и који окупљајући интелектуалну елиту свих народа, тежи остварењу сталног мира радећи на обавештавању, интелектуалној и моралној реформи и образовању“. Рејмон Арон, „Различите врсте пацифизма“, *Свеске*, Мали Немо, Панчево, бр. 42–43, 1998, стр. 172–173.

37) Овај чланак се појавио у три наставка у листу *Правда*, 21, 22 и 25. децембра 1930. године.

38) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 29.

39) Исто.

40) Исто.

којом се с правом указује да постоји и филантропска страна људске личности, по мишљењу наше филозофкиње, није, међутим, довољна корекција претходног становишта, и не може да „улепша истину, да је човек егоистично биће у коме се налази као самоника сопственост љубав према ближњем“.⁴¹

Попут Хобса и Канта и наша филозофкиња била је уверена да човека управо тај ратоборни егоизам „гони да се, ради лакше самоодбране и напредовања, удружује у мање групе – породице и племена, или у веће – у народе“,⁴² како би изашао из природног стања. Међутим, недостатак ових удруживања, наша ауторка види у томе, што су она организована само ради „боље заштите интереса“. Тако уједињени, појединци штите властите интересе иступајући непријатељски према другим сличним заједницама. Политичке заједнице организоване са таквим мотивима, због њихове самодовољности и затворености, Ксенија пореди са Лајбницовим монадама. Знатно пре Карла Попера, и његове познате критике изведене под чувеним слоганом: „непријатеља отвореног друштва“, Ксенија Атанасијевић је истакла, да се главна негативна „карактеристика таквих држава испољава у њиховој окренутости себи, односно затворености“, која се показује у њиховој тежњи да само себи обезбеде „услове за неометано напредовање“.⁴³

Посматрано с етичког становишта, по њеном мишљењу, само по себи, ово напредовање, како за заједнице тако и за појединце, потпуно је оправдано. Проблем је, међутим, у томе што „тежње да остваре свој пуни живот, и да по себе најбоље искористе све његове могућности, доводи (...) људски индивидуум и људске заједнице у сукоб са другим индивидуама и заједницама што исто тако хоће да афирмирају себе“.⁴⁴

Главни узрок због којег се јављају сукоби међу људима, Ксенија види у томе „што и човеку, и породици, племену, и држави, није довољно да одрже себе, него се у њима јавља жеља да, преко граница наших потреба, унапређују себе, или да се чак засипају излишностима, на штету или на пропаст других“.⁴⁵ Премда је овакво поступање посматрано из етичке перспективе, неодрживо, оно је, по ауторкином мишљењу, у „недопуштеној мери често“.⁴⁶ Ксенија Атанасијевић стоји на становишту да историја наше цивилизације показује, било да је реч о појединцима или народима, „да је далеко

41) Исто.

42) Исто.

43) Исто, стр. 30.

44) Исто.

45) Исто.

46) Исто.

мање невоља проишало из оправдане потребе за самоодбраном, него из незајажљивости да се приграби туђа својина“.⁴⁷ Ипак, под већином несрећа, по њеном мишљењу, „људи се гуше отуда, што је замах нових егзистенција спутан теретом моментаних или изава-них сукобљавања“.⁴⁸

Да зла и понижења која доноси ратна стихија темељно де-градирају људску личност и обесмишљавају људски живот „види се по томе што (...) човек који се непрестано исцрпљује у одбра-ни свога положаја, каткад и голог живота неће моћи да се посвети никаквом вишем опредељењу“. Исто важи и за народе који су зах-ваћени ратним збивањима. „Историја свих народа“, по мишљењу наше ауторке, „потврђује да ратовање и све врсте нередовних стања у државама нису нимало згодан оквир за подизање непро-лазних садржаја“.⁴⁹

Настојећи да темељно истражи корене глобалне мисли о пацифизму, Ксенија Атанасијевић, знатно је проширила своја знања о овом проблему испитујући, не само европску фило-зофију, већ и филозофска и религијска учења Блиског и Далеког истока. Њена истраживања пацифизма изван европске фило-зофске традиције, била су у складу са тежњама неких познатих европских интелектуалаца у првој половини XX века, који су настојали да излаз за кризу европског духа пронађу у окриљу индијске и кинеске духовне традиције. У својим истраживањима пацифизма, наша ауторка полази од, како она каже, „мало утешне истине“ да међу људима не постоји наклоност. Стога је сматрала, да до смањења напетости међу људима и државама, може доћи само ако се међу њима развије већи степен међусоб-ног разумевања и емпатије. Могућност духовног преображаја људи, наша ауторка видела је у духовној делатности оснивача великих религија, који су „надахнућем својих пречишћених душа и видовитошћу просветљених свести радили на томе да човечанство одведу једном подношљивијем и солиднијем живо-ту, где ће уместо раздора и крвављења владати узајамна саглас-ност и поштовање“.⁵⁰ Стога је сматрала, да је „пре свега заслуга и тековина верских проповедника и претставника мудрости о свету идеја о отклањању узрока ратовања мирним начином, јер су они створили доктрину о нужности сталног мира и донекле припремили на њу људски род“.⁵¹

47) Исто.

48) Исто.

49) Исто, стр. 31.

50) Исто, стр. 32.

51) Исто.

Филозофија мира, како је види, наша ауторка, у различитим цивилизацијама има другачију онтолошку основу. Тако она истиче да су „онтолошко-религијска учења Хиндуса, нарочито Будизма свесно натоплена указивањем на обманљивост свих борби између живих бића. Наношење штете другом, човек шкоди себи, јер је живо биће у суштини једно исто, јер су и нападути и нападач створени од исте животне супстанције.“⁵² Према овом тумачењу будистичке доктрине, наше ауторке, следи „обустава непријатељстава, не само између људи, него и између свега што живи, и васпостављање опште измирености“.⁵³

Веома снажне корене пацифизма, Ксенија Атанасијевић, пронашла је и у старој персијској религији, у којој се наговештава да ће „зло бити побеђено (...) и да ће у обновљеном свету завладати вечни мир“.⁵⁴ Изузетно важан пацифистички аспект јеврејске религије, наша филозофини, видела је у њеном учењу, да је „човек неприкосновен као такав“.⁵⁵ Ипак најснажнију поруку мира, по мишљењу наше ауторке, доноси хришћанство. За Ксенију Атанасијевић, „хришћанство је по превасходству религија мира достижно помоћу љубави према Божанству и ближњем и помоћу праштања“.⁵⁶ Свој став о изразитом пацифистичком карактеру хришћанства, Ксенија Атанасијевић, темељи на уверењу да је „тежиште Христове делатности на (...) земљи и сврха његове смрти (...) да закочи мржњу, да изглади раздоре, да очудотвори и крвнике у пријатеље, једном речи да измири људе и народе“.⁵⁷

Изnoseћи критичка запажања о појединим мислиоцима који су се у различитим историјским епохама, са супротних филозофских становишта, бавили проблемом рата и разматрали могућ-

52) Схватање будизма као радикално пацифистичке теолошке доктрине, Ксенија Атанасијевић, види у поимању рата индијског ратника Ариуне. Уп. Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 32–33. На схватање живота које је блиско учењима индијских филозофа подсећа један фрагмент Ксеније Атанасијевић, на који скреће пажњу Сима Пандуровић: „Живот је могућ само ако ништа у свемиру није мртво.“ Сима Пандуровић, *Разговори о књижевности*, Дело, књ. III, Београд, 1935, стр. 123. Позивајући се на индијске истраживаче будизма, Зоран Кинђић, указује на могућност тумачења, Ариуниног става према рату, у кључу Хегеловог схватања „борбе за признање“. Зоран Кинђић, „Рат и духовност“, *Српска политичка мисао*, бр. 1, 2016, стр. 288–290; „Тако већ прву од оних забрана, забрану убивања, налазимо изведену на начин који нимало не заостаје иза кршћанског shваћања заповиједи 'да је старима речено: не убивај'. „Kako redovnik stječe svoj udio u ispravnost?“, пита Buddha и сам почиње одговарати на то питање следећим речењима: „Redovnik odustaje od ubijanja svakog živog bića; on se uzdržava od ubijanja živih bića. (...)“ Уп. Hermann Oldenberg, *Buddha – njegov život, njegovo učenje, njegova zajednica*, Demetra, Zagreb, 2007, стр. 271–285.

53) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 32.

54) Исто, стр. 33.

55) Исто.

56) Исто, стр. 34.

57) Исто, стр. 35.

ности о успостављању трајног мира, Ксенија Атанасијевић, посебно наглашава, три ХердEROVA става о рату, у којима познати немачки мислилац осуђује рат као: „најјезовитију несрећу што сналази људски род“, ⁵⁸ и истиче, да је Хердер оправдавао само одбрамбени рат, а рат који није изнуђена самоодбрана, сматра да је „нечовечно, горе него животињско поступање“. ⁵⁹ Ксенија нас подсећа, да Хердер у својој критици рата посебно наглашава страхоте ратних последица, које сматра „страшнијим него он сам“. ⁶⁰

Поред мишљења оснивача верских учења и твораца филозофских доктрина, који су развијали различите концепције пацифизма, Ксенија у својим антиратним расправама критички излаже и ставове мислилаца који су пропагирали рат тврдећи да је „човек осуђен на ратне сукобе и да не може да изађе из пакла непрестаног сукобљавања и ратова“. ⁶¹ Тврдње, познатог критичара Француске револуције, де Местра, да рат има сакросанктна ⁶² својства и да „Бог ужива када се пролива људска крв“, ⁶³ Ксенија Атанасијевић назива демонским, јер се у њима „ратовање тумачи позивањем на трансцендентне и човеку неухватљиве намере врховног и сведоброга бића“, и одбацује их с индигнацијом као „одвратне и циничне“. ⁶⁴

У песимистички интонираним филозофским схватањима међуљудских односа, дозу оптимизма, Ксенија налази код Волтера, једног од најоштријих опсерватора људских мана, који је сматрао да се међу људима не може остварити вечни мир, већ само „трпељивост“. ⁶⁵ На листи апологета рата, наше ауторке нашао се и Хегел, због његове тврдње да рат „диже морал код људи (...) док их мир ‘размекшава и слаби’“, ⁶⁶ и његовог уверења да „рат спречава стагнацију народа“. ⁶⁷ Ипак, у величању рата, по Ксенијином мишљењу, најдаље је отишао Ниче, који је сматрао да рат представља потврду Дарвинове идеје о борби за опстанак, као „нормалноме стању живих бића“. ⁶⁸

И поред нимало оптимистичног стања, које о рату влада у филозофској теорији истакнутих модерних филозофа, а „још више у практичним односима међу људима“, Ксенија је била уверена да

58) Исто, стр. 38.

59) Исто.

60) Исто.

61) Исто, стр. 39.

62) Исто.

63) Исто.

64) Исто.

65) Исто.

66) Исто.

67) Исто, стр. 40.

68) Исто.

би „као утешна прогноза за будућност, могла да послужи несумњивост чињеница да у најновијем времену, расте број пацифистичких организација које се сваким даном множе у свету“.⁶⁹ Стога, она напомиње, да су се „у 19. веку оснивала у Европи и Америци друштва етичко-социјалног смера, која у свој програм уводе као једну од главних тачака, рад на одржавању мира међу народима. Сличне установе подигнуте су на широј бази и првој половини XX века“.⁷⁰

На основу претходног излагања очигледно је, да је веома промишљена критика, не само милитаризма, већ и разматрање корена пацифизма, претходило Ксенијином опредељењу за одбрану идеје мира. Самим тим њено схватање пацифизма не може се никакo сматрати некритичким. То показује и ауторкин критички однос према начину рада и „успесима“ пацифистичких организација којима је и сама припадала. Ксенија Атанасијевић, била је добро упозната са делатношћу мировних институција и организација тога времена, и настојећи да унапреди њихов рад, отворено је указивала на њихове недостатке и ограничења. Била је незадовољна радом Хашке конференције о разоружању и сматрала је да Лига народа неће успети да реши међународне сукобе само дипломатском вештином. Главни узрок неуспеха у раду мировних организација, у првој половини 20. века, видела је у томе, што је њихово деловање било „површинско“.⁷¹ Сматрала је да успех ових организација не зависи толико од дипломатских потеза, колико од „лечења корена зла (...) оплемењивања (...) човекове душе, обично усредсређене на личне изгледе, а глуве и слепе за све алтруистичке осврте“.⁷²

У закључном делу свог разматрања, Ксенија у кантовском духу говори о важности, стању и перспективама савременог пацифизма. Неки истраживачи пацифизма, полазећи од става „да у рату не ћуте само закони и музе, него да се у њему и њиме кочи сваки човечни, културни и научни елан“, верују да „би сваки истински просвећени човек требало да буде присталица – пацифизма“.⁷³ Ксенија Атанасијевић била је, међутим, сасвим свесна, да је савремена друштвена реалност другачија, и да модерна наука није донела онај тип просвећености који тежи мирољубивом животу међу људима, већ своја достигнућа и „изуме ставља на расположење државама, и (...) омогућава да се у ратовима све непоштедније уништавају читаве масе људи“.⁷⁴

69) Исто.

70) Исто.

71) Исто.

72) Исто, стр. 41.

73) Исто.

74) Исто.

Стојећи пред суморном сликом савременог света, у чијем темељу се налази наука, наша ауторка сматра да нам једино преостаје да се „тешимо веровањем како ће унапређење не следе механизације живота, него еминентно продужење научности, при чему, прогрес културе има да буде поглавито управљен ублажавању безобзирности и агресивности човека према човеку и народа према народу“.⁷⁵ Била је уверена, да „из страховитог круга узајамног пригушивања и истребљивања, човечанство може да спасе, једино снажење филозофскога и научнога сазнања и јачања правих религиозних осећања“.⁷⁶ Тек на тако сазданој филозофској подлози она је, очекивала „достизање, истински пацифистичког становишта, далеко наднесеног над безизлазношћу гушења у срединама где сваки човек и сваки народ лудачки јури за утваром сопственог славољубља, ни мало не мислећи при томе, да, сем њега, постоји ико други“.⁷⁷

4. ПАЦИФИЗАМ И ПАЦИФИСТИЧКА КРИТИКА РАТА

У свом филозофском разумевању идеје пацифизма, Ксенија Атанасијевић, била је дубоко уверена да постоје два пута који воде до овог политичког становишта. Први пут, она је сматрала трансцендентним и, по њеном мишљењу, тим путем се „упућује онај ко је апсолутно изгубио интересовање за земаљске догађаје (...) и ко се сав окренуо неком вишем религијском или метафизичком принципу“.⁷⁸ „Људи овако исцељених душа“, по њеном мишљењу, су „пацифистички настројени у највећој мери, они не замећу кавгу ни са ким и не примају повод за разрачунавања ни од кога, јер им ништа од таштих земаљских достигнућа није ни потребно“.⁷⁹ Такве особе Ксенија назива „сублимирани мирносоци“,⁸⁰ који су „заувек превазишли свет множине и варљивости“.⁸¹ Мада су јој неки њени критичари приписивали баш овакво схватање пацифизма, Ксенија га је одбацивала, сматрајући га сувише радикалним и, чини се, у реалном свету неделатним.

Други пут, којим се стиже до пацифистичког становишта, по мишљењу наше ауторке, мање је радикалан од претходног, јер

75) Исто.

76) Исто.

77) Исто.

78) Исто.

79) Исто, стр. 41–42.

80) Исто, стр. 42.

81) Исто.

тежи остварењу мира у нашем земаљском животу и достиже се „помоћу улажења у религијске или филозофске истине“.⁸² На тим истинама, Ксенија Атанасијевић темељи своје опредељење за другу концепцију пацифизма, с уверењем да је таква врста „алтруизма везана за активност у оквиру учествовања у законима и збивањима овог света“.⁸³ Уверена у снагу истинољубивости она је истицала, да ће „људи који су се дубоко прожели истином“, и сматрају да им је „прва дужност да осигурају себи и својим ближњима мирну егзистенцију, свесно (ће) подизати темељ једне душевне етике, чије ће прво начело бити неприкосновеност сваког човека, без изузетка“.⁸⁴ Ксенија је сматрала да морал заснован на истинољубивости има за последицу „политичку доктрину, која ће прогласити да свака држава пространа исто као и мала има подједнако право на самосталан и слободан живот и на непритешњени развој“.⁸⁵

Као филозофкиња изузетно развијеног моралног сензибилитета,⁸⁶ Ксенија је, била свесна бројних недостатака савремене цивилизације. Попут Канта, она је веровала да „тек када култура добије етичко обиљежје, ишчезнуће опасност да се технички проналасци искоришћавају за уништавање и истребљивање људи“.⁸⁷ Стога је била дубоко уверена да је „само просветљена свест у стању да обузда егоистичне и отимачке инстинкте човека и народа, и да их уједини у заједничком раду на општем добру“.⁸⁸

На основу вредних филозофских увида у људску природу, које нам пружа филозофско дело Ксеније Атанасијевић, сасвим се поуздано може рећи, да је наглашени песимизам, којим је прожета њена филозофска мисао, у битном смислу одредио, и њен коначни став према пацифизму. Имајући у виду неукротивост људске природе, Ксенија је веома реалистички процењивала човекове изгледе за остварење мира. Највише што је сматрала да можемо да очекујемо на том плану у будућности, јесте да ће „само мудрошћу и вером припитомљени човек моћи (ће) да успостави сходно овосветским могућностима, релативни мир који, разуме се, никад неће бити

82) Исто.

83) Исто.

84) Исто.

85) Исто.

86) Иако не спори вредности „негативне етике“ Ксеније Атанасијевић, Драган Јермић сматра да она била дубоко противречна. „Слабост њене етике је, међутим, у противречности, с којом је она, иако је истицала храброст и потребу одлучног противљења злу, ипак, као последњу и највишу максиму прогласила затварање у себе и равнодушност према свету и збивањима у њему. То је, у ствари, став типичан за хиперсензибилног интелектуалца, који људској злоби противставља само бекство у свој унутрашњи свет.“ Драган Јермић, *О филозофији код Срба*, нав. дело, стр. 129.

87) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 42.

88) Исто.

неодступно поштован, јер ће се, човекова природа, много пута, и даље отимати испод контроле свести и самилости“.⁸⁹

Као што видимо, Ксенија Атанасијевић, није у почетку заступала идеју да је могуће остварење идеалног мира на земљи, који је проповедао Христ или неки модерни мислилац, попут Канта. Неки истраживачи њеног дела сматрају да наша филозофкиња, тек у својим позним списима, почиње све више да верује у могућност о остварењу „пацифистичке утопије“.⁹⁰ Међутим, чини се, да су у тим прогнозама, њена очекивања била ипак много скромнија. Највише у што је веровала, јесте да ће бити постигнут значајан успех ако се у „будућности бар избегне понављање крвавих и пустошних ратова“.⁹¹

Међутим, за постизање чак и овако скромног циља, по мишљењу наше филозофкиње, неопходне су темељне промене, не само у етици, већ и у онтологији. Стога је сматрала да разрешавање сукоба међу људима није могуће без „улажења у онтолошко космолошке битности и помоћу високих моралних оријентација за практично поступање из њих изведених“.⁹² Будући да је била уверена да овако висок морални захтев „просвећености могу да испуне само филозофи и пророци“, сасвим је логично што је истицала, да би „људима и народима далеко мање штете било нанесено, да су се у државама слушали савети узвишених пророка и мудраца“.⁹³ Стога је веровала да се „изгледи за будућност могу побољшати само ако се у данима што наступају поверује њима (пророцима) пре него свима другима – јер су они једини позвани и оспособљени да исцеле свет миром“.⁹⁴

Ксенија Атанасијевић, није у својим размишљањима о пацифизму остала само у сфери високе спекулативне филозофске теорије и теолошке мисли, већ је покушала и практично да реализује своје мировне идеје, о чему сведочи и њен ангажман у Женском покрету, где је била један од лидера југословенског феминизма. О том аспекту интелектуалне делатности наше филозофкиње најбоље сведочи њено предавање и извештај са Светске конференције жена за мир и разоружање, која је одржана у Београду од 17. до 19. маја 1931. године. На овој конференцији, Ксенија се појавила у двострукој улози; као активан учесник Конференције, и затим, као извештач са овог феминистичког скупа.

89) Исто, стр. 42–43.

90) Љиљана Вулетић, „Ксенија Атанасијевић: филозофкиња и рат“, нав. дело, стр. 237.

91) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 43.

92) Исто, стр. 43.

93) Исто.

94) Исто.

На конференцији о феминизму, Ксенија Атанасијевић, говорила је о пацифистичком утицају жена на јавно мишљење за време мира. Као филозофкиња и феминисткиња нагласила је, да се покрет жена, у својој тежњи да дођу до својих права „оснива на онтолошко-моралном темељу“.⁹⁵ Истакла је да „феминисткиње шире око себе атмосферу слоге и мира“,⁹⁶ и заступајући став о „поштовању сваке личности, њихова политичка концепција биће, да се и према слободи сваког народа мора осећати пиетет, јер је сваки странац ближни“.⁹⁷

У извештају са овог феминистичког скупа, налазе се неки ауторкини ставови, у којима је она, можда, боље него у својим теоријским радовима, осветлила смисао свог јавног интелектуалног ангажмана. Оцењујући, у актуелном политичком контексту, рад конференције о миру, Ксенија није заборавила, да истакне, да је београдска дебата дошла у тренутку када су, широм света, међу државама, расле страховите ратне претње. Била је уверена да су мирољубиве поруке које су се чуле на овој конференцији „заталасале свест и савест оних који су јој присуствовали и (...) утицале да се створи атмосфера, погодна за достизање ‘моралног разорујања’“.⁹⁸ Ауторка извештава, да су на овом скупу представнице разних држава, инсистирале на томе, да се жени ода пуна правда, и да се човечанству осигура трајни и унапредитељски мир, који ће благотворно деловати на јачање пацифизма код нас и у свету. У завршним речима њеног извештаја још једном је на сажет начин исказан претходни став. „Блиски контакт са европским и америчким пионеркама једне етичније и правичније будућности човечанства, и слушање њихове живе, поштене и темпраментне речи, оставили су благотворнога трага у нашој средини. Због тога се овим великим идеалистичкама исплатио напор дугог путовања до нашег Београда, кога се оне, у својој љубазности, поредиле са најлепшим светским градовима.“⁹⁹

Као искрени поборник пацифизма, Ксенија Атанасијевић, вршила је у нашој средини популаризацију најважнијих филозофских дела која су давала теоријску подлогу пацифистичком покрету. Она је била један од најпознатијих рецензената¹⁰⁰ првог југословенског издања чувеног Кантовог списка о *Вечном миру*, који се, први пут, у

95) Ксенија Атанасијевић, *Етика феминизма*, нав. дело, стр. 75.

96) Исто, стр. 79.

97) Исто.

98) Исто, стр. 77.

99) Исто.

100) Др Ксенија Атанасијевић, „Превод Кантовог *Вечног мира* на наш језик“, *Српски књижевни гласник*, књ. 48, мај-август, 1936, стр. 627–630.

интегралном облику, појавио на нашем језику 1935. године. У свом критичком осврту наша ауторка се не бави само излагањем Кантових мировних идеја, већ покушава, да ово дело ситуира у светску историју пацифизма и истакне његову филозофску релевантност за унапређење теоријске културе о миру у савременом свету. Она истиче, да је мислилац из Кенигсберга у оквиру својих опсежних филозофских и научних истраживања „развио (је) дубље и свој осврт на вечни мир међу народима, као на једну од тачака чије остварење спада у неопходне захтеве практичног ума“.¹⁰¹ Кантов спис о *Вечном миру*, по мишљењу Ксеније Атанасијевић, потврђује чињеницу, иначе, „од неких савремених сколастичара узалудно оспоравану: да је, у својој филозофској згради, сам Кант наменио средишње место једноме систему етике, јер је за њега практична мудрост о свету била насушнија од теоријске“.¹⁰² Штавише, наша филозофинја сматра, да немачки филозоф „вечни мир није схватио само као општечовечански идеал, него и као историјску и социјалну неизбежност“.¹⁰³ У ласкавој оцени етичких аспеката Кантовог мировног списка, ауторка напомиње, да својим узвишеним моралним идејама, „највећи немачки пацифиста“, не само да „превазилази све схватање о ставу човека према човеку свога времена“, већ „њиме надмаша и наше доба, које је (...) дивљачки нечовечно и слепо немилосрдно“.¹⁰⁴

У свом осврту, наша филозофинја, упутила је и неколико примедби писцу *Вечног мира*, замерајући му што је „безгранично веровао у моћ мисли (која је, у ствари, у државним пословима количина за занемаривање“.¹⁰⁵ Иако је као и Кант, на почетку свог антиратног ангажмана, сматрала да државници у питањима рата и мира треба да се ослоне на мишљења филозофа, Ксенија Атанасијевић је, изгледа, временом постала много скептичнија по том питању, и као да је све више веровала, да ће и Кантови, као и Платонов, апели, остати без резултата.

Кључне принципе Кантове трансценденталне филозофије мира; категорички императив и појам правне дужности, Ксенија је сматрала „сувише секундарним да би зло у човеку, праисконски укорено, могло у неколико обеснажити“.¹⁰⁶ Ипак, наша филозофинја је истицала, да Кант и „поред упадљивог удаљавања од реалности

101) Исто, стр. 627.

102) Исто.

103) Исто.

104) Исто, стр. 628.

105) Исто.

106) Исто, стр. 629. Уп. Otfried Höffe, „Einleitung : Der Friede – ein vernachlässigtes Ideal“ in: (Hrsg. Otfried Höffe), *Zum ewigen Frieden*, Akademi Verlag, Berlin, 1995, стр. 5-29; Зоран Кинђић, „Кантова идеја вечног мира“, *Српска политичка мисао*, бр. 2, 2016, стр. 61-92.

има и (...) кратке тренутке оштроумнога, непобитнога песимизма“,¹⁰⁷ који је прегнантно изражен у „његовој напомени да свет неће пропасти, ако злих људи у њему мање буде“.¹⁰⁸ Стога она с правом истиче да је „најгрубље скрнављена“ управо она одредба Кантове концепције вечног мира у којој немачки мислилац захтева да „свака власт има да поступа са људским правом као са светињом“.¹⁰⁹

Критички се осврћући на неславну судбину Кантове идеје Друштва народа, Ксенија истиче, да је ова миротворна институција, веома брзо, после свог оснивања, доживела потпуну деградацију. Узроке због којих је дошло до њеног краха, ауторка види у томе што „Кант није успео унапред да прозре колико ће у данашњици бити ружно изобличена ова институција, савршено неспособна да пружи заштиту угроженим државама, чији се рад свео на непрегледни низ одвратних политичких и дипломатских махинација“.¹¹⁰ Ксенија је сматрала да је Кант, због своје моралистичке позиције, „био немоћан да предочи себи како ће се организација, од које се он надао свесрдном и успешном раду на васпостављању трајнога мира међу народима, претворити у удружење што гута непрегледне суме новаца – ради личнога обезбеђења својих чланова који, у истини, свесно и рафинирано онемогућују сваки корак што би питање универсалнога мира покренуо са мртве тачке“.¹¹¹

Ауторка се слаже са, Марцелом Шнајдером, преводиоцем и писцем *Предговора* српскохрватског издања Кантовог *Вечног мира*, да је „идеја пацифизма осрамоћена“ и, додаје, да срамоћење ове идеје није било „никад безобзирније него данас, кад се са планом посецају све могућности за какво помирљиво изравнавање претећих отворених спољних и унутрашњих сукоба у државама, и кад ни од куда нема изгледа да се отклони разбуктавање страховито блиског ‘рата свију против сваког’“.¹¹²

Дубока оданост пацифистичким идејама, Ксенију Атанасијевић, није, међутим, могла да спречи да уочи и препозна лажне пацифисте, који су били систематски лишени подобности за сваку искрену и одлучну хуману акцију, „али зато неупоредиво извежба-ни у материјалном обезбеђивању у освајању друштвених лествица оних што њима управљају“.¹¹³

107) Др Ксенија Атанасијевић, „Превод Кантовог *Вечног мира* на наш језик“ нав. дело, стр. 629.

108) Исто.

109) Исто.

110) Исто.

111) Исто.

112) Исто.

113) Исто.

Настојећи да одбрани изворне принципе пацифизма, Ксенија Атанасијевић је кренула у критички обрачун са масовном корупцијом и злоупотребом мировних институција, која је била веома распрострањена тридесетих година прошлог века. Лажне заступнике пацифизма, наша филозофкиња, оштро је критиковала називајући их „проповедницима’ који су етички и интелектуално закржљали“.¹¹⁴

У свом критичком развијању и продубљивању филозофске концепције пацифизма, Ксенија Атанасијевић у позној фази свога мишљења, доспела је до уверења да је „суштина изворног пацифизма најизразитије стоји сажета у учењу индијске филозофије“.¹¹⁵ Главно обележје ове концепције пацифизма јесте у томе што је она знатно шира од европских пацифистичких концепција, и заступању става да се „не сме уништавати не само човек, него ниједно живо биће – пошто су сва она од исте супстанције саздана“.¹¹⁶

Ксенија Атанасијевић с великим огорчењем је истицала, да је средином XX века идеја пацифизма доспела у најдубљу кризу. Не без резигнације звуче њене речи у којима има и јасних тонова самокритичности: „пацифистичка концепција остављена је на милост и немилост онима што од ње праве наказну карикатуру“.¹¹⁷ Стога је у Шнајдеровом преводу Кантовог списка о *Вечном миру*, видела покушај супротстављања даљем искривљавању и деградацији пацифистичке мисли у нашој средини. Својом рецензијом овог популарног Кантовог дела, Ксенија је желела да најширој културној јавности укаже на филозофски значај превода несумњиво, најважнијег пацифистичког филозофског списка, у којем је препознала филозофски дух модерног доба. Истицала је да је Кантово схватање пацифизма „саобразније разумевању модернога човека него налози старих мудраца“, који су, по мишљењу, једног од првих критичара ‘највећег српског метафизичара’, били „сувише метафизички, радикални и религијски-сублимирани, и зато далеки данашњем постојању“.¹¹⁸

Последњи рад, *Рат и филозофија*, у којем наша филозофкиња, расправља о филозофији и политици из пацифистичке перспективе, настао је у предвечерје Другог светског рата. Тај чланак представља једну од њених најоштријих осуда тзв. “kriegsideologie”, у коме тврди, да са становишта „еминентно филозофског мишљења, рат се приказује као једна од најодвратнијих

114) Исто.

115) Исто, стр. 630.

116) Исто.

117) Исто.

118) Исто.

и најбезобзирнијих манифестација себичности, заслепљености и свих врста и родова негативности, које су судбоносно укоренење у људску природу“.¹¹⁹ За разлику од различитих апологета рата, Ксенија Атанасијевић истиче, да су те негативне страсти „у миру (...) у неколико каналисане“, а рат им пружа шансу „да избију у свој својој ругобности“.¹²⁰ Осуђујући рат као варварско испољавање бестијалних и деструктивних, људских страсти и нагона, Ксенија је сматрала, да су „аморална и богохулна сва оправдања рата, предузимана са разних становишта, која су увек, свесно или несвесно, тенденциозна“.¹²¹ Ипак, чини се, да је суштина Ксенијине критичке анализе и осуде рата, као и целокупне њене антиратне филозофије садржана у њеном уверењу да свака глорификација рата говори о темељном „неразумевању основног етичког става да се личност сваког људског бића мора поштовати, јер и у најгорем од њих тиња, иако пригушена и затрпана, варница свеопштег духа“.¹²² Сасвим у духу Кантове етике мира и поштовања људског достојанства, Ксенија Атанасијевић је истицала да треба „респектовати живот сваког човека“.¹²³

Штавише, наша ауторка је уверена, да због непоштовања ових моралних начела, цела наша историја изгледа као „континуирана пометња, сударања, рањављења и истребљивања“.¹²⁴ Ти сукоби одвијају се између појединаца, група, класа и народа. „Јачи увек насрће на слабијег у духу политичког еволуционизма“.¹²⁵ Различите облике људског сукобљавања, Ксенија види као последицу „жудње за самопотврђивањем“.¹²⁶ Главни исходи таквих подвига су „поразни за немоћне, били они личности или народи“.¹²⁷ Због таквих односа који стално трају, „међу људима на земљи је мрак преовлађивао над светлошћу“.¹²⁸ То је разлог, због чега наша филозофкиња сасвим у песимистичком тону прожетим теолошким дискурсом истиче, да се „повесница људска и састоји највећим делом, у регистровању ужаса и огрешењу о принципе љубави и милосрђа“.¹²⁹

119) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 111.

120) Исто.

121) Исто.

122) Исто.

123) Исто.

124) Исто.

125) Исто.

126) Исто, стр. 112.

127) Исто.

128) Исто.

129) Исто.

5. ЗАДАТАК ФИЛОЗОФИЈЕ

Ако имамо у виду поразне резултате ове филозофске анализе, неминовно се поставља питање, како ауторка *Филозофских фрагмената* у том контексту види главни задатак филозофије? Чини се, да она сматра да филозофија као и религија, без обзира на њихова ограничења, да би остале верне свом позиву не смеју одступити од темељних принципа свога етоса: љубави и милосрђа. Штавише, истинска филозофија се, по мишљењу наше ауторке, о те принципе није никада ни огрешила. Уствари, Ксенија Атанасијевић била је дубоко уверена да ако жели да одговара свом изворном значењу и остане верна свом изворном појму „истинска филозофија од тих и таквих принципа отступити не може“.¹³⁰

Трагајући за коренима идеје мира, у епохи оптерећеној најтежим егзистенцијалним изазовима и моралним дилемама, Ксенија Атанасијевић, дошла је до сазнања да постоји дубока сличност између моралних начела филозофије и верских доктрина, које, „уче и исповедају да су сви људи заједничког порекла (...), да су сви они сродници и ствараоци једног истог васељенског принципа“.¹³¹ Према томе, „дужност им је као таквима да живе у узајамној доброти, поштењу саосећању и милосрђу и да узајамно помажу једни друге. Пут који препоручује истинска филозофија истоветан је са путем који препоручује религија“.¹³² Посматране из пацифистичке перспективе, суштинско обележје и религије и филозофије, како их види Ксенија Атанасијевић, јесте „одбацивање борбе међу људима као најгоре повреде божанског и неугасивог пламена у човеку, због кога његова егзистенција има неког смисла и садржи извесну вредност“.¹³³

У том контексту треба схватити Ксенијину оштру критику и осуду свих покушаја оправдавања и уздизања рата у име неке тобожње филозофске или религијске идеологије. Стога, њено одређење мисије филозофије иде у сасвим супротном смеру од оног које су јој давале апологете „kriegsideologie“ тридесетих година прошлог века. Она је сматрала да је филозофија одувек имала критички задатак да „скида вео са животне загонетке, оплеменењује живот, пречишћава и растерећује човекову душу“.¹³⁴ То, по мишљењу Ксеније Атанасијевић, потврђују, не само филозофски системи познатих филозофа, већ и религијски списи оснивача великих религија.

130) Исто.

131) Исто.

132) Исто.

133) Исто.

134) Исто, стр. 113.

С пуно емпатије наша филозофкиња је у својим радовима често подсећала, да „филозофи и оснивачи великих религија траже од људи да живе у узајамној љубави и самилости, а мржњу, раздор и борбу за власт проглашавају за језовите моралне преступе“.¹³⁵ Независно од Јасперса делила је његово мишљење, да се сви велики мислиоци „налазе на једној линији – на линији коју чини Кришна, Буда и Христ – у којем је видела „најсветлијег и најобасјанијег од свих проповедника поштовања самилости и свељубави“.¹³⁶

У завршном делу овог чланка, Ксенија Атанасијевић у платоновском духу износи своје схватање филозофије и њене мисије у друштву, истичући, да је „истинска филозофија у најбољим својим представницима, одувек била вођ људи ка светлости, истини, доброти, правичности и складу“.¹³⁷ Да би испунила овај свој узвишени позив, Ксенија, међутим, попут Канта сматра да „филозофија (је) мора осуђивати и одбацивати рат“.¹³⁸

С обзиром на њен јавни интелектуални ангажман, сасвим је разумљиво, да су за Ксенију Атанасијевић били веома важни путеви и начини на који се зло искорењује и неутралише из људске душе и друштвене заједнице. Као пацифиста критиковала је сваки насилни метод и залагала се за човечније и достојније путеве – одбацујући чудовишне методе клања и убијања „које у самима себи носе своје проклетство“.¹³⁹ У свету мира, за који се, наша филозофкиња, целог свог живота бескомпромисно залагала, била би допуштена само „социјално плодносна борба међу људима која би се водила у име начела правичности и братства, а не ради пљачкања, освајања и угњетавања других“.¹⁴⁰

ЛИТЕРАТУРА

- Арон Рејмон, „Различите верзије пацифизма“, *Свеске* бр. 42-43, Мали Немо, Панчево, 1988, стр. 172-176.
- Атанасијевић Ксенија, „Превод Кантовог Вечног мира на наш језик“, *Српски књижевни гласник*, књ. 48, мај – август, Београд, 1936, стр. 627-630.
- Атанасијевић Ксенија, *Етика феминизма*, (приредила: Љиљана Вулетић), Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2008.

135) Исто.

136) Исто, стр. 113. Уп. Карл Јасперс, *Сократ, Буда, Конфуције, Исус*, Вук Караџић, Београд, 1980.

137) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 113.

138) Исто.

139) Исто.

140) Исто.

- Атанасијевић Ксенија, *Етика храбрости*, (приредила: Љиљана Вулетић), Жене у црном: Реконструкција Женски фонд: Центар за женске студије, Београд, 2011.
- Вулетић Љиљана, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, издање ауторке, Београд, 2005.
- Вулетић Љиљана, „Ксенија Атанасијевић: филозофкиња и рат“, у зборнику: *Интелектуалци и рат 1939–1947, Зборник радова Десничиних сусрета 2011*, (приредили: Драго Роксандић, Ивана Цвијић Јаворина), Филозофски факултет у Загребу, Плејада, Загреб, стр. 233–241.
- Жуњић Слободан, *Историја српске филозофије*, друго допуњено издање, Завод за уџбенике, Београд, 2014.
- Јакшић Милутин, „Пацифизам у наше време“, *Летопис матице српске*, књ. 355, св. 2. Нови Сад, 1933, стр. 158-161.
- Јасперс Карл, *Сократ, Буда, Конфуције, Исус*, Вук Караџић, Београд, 1980.
- Јеремић Драган, *О филозофији код Срба*, ПЛАТΩ, Београд, 1997.
- Кинђић Б. Зоран, „Рат и духовност“ *Српска политичка мисао*, бр. 1, 2016, стр. 279–306.
- Кинђић Б. Зоран, „Кантова идеја вечног мира“ *Српска политичка мисао*, бр. 2, 2016, стр. 61–92.
- Кучинар Здравко, *Из нашег филозофског живота*, ПЛАТΩ Books, 2012.
- Лукач Ђерђ, *Разарање ума – пут ирационализма од Шелинга до Хитлера*, Култура, Београд, 1966.
- Недељковић Душан, *Наша филозофија у борби за социјализам*, Српско филозофско друштво, Београд, 1952.
- Пандуровић Симо, „Др. Ксенија Атанасијевић“, у: *Разговори о књижевности*, Дело, књ. II, Београд, 1935.
- Пандуровић Сима, *Разговори о књижевности*, књ. III, Београд, 1935.
- Петровић, Ружица, *Филозофија утехе Ксеније Атанасијевић*, Пешић и синови, Београд, 2004.
- Otfried Höffe, „Einleitung : Der Friede – ein vernachlässigtes Ideal“ in: (Hrsg. Otfried Höffe), *Zum ewigen Frieden*, Akademi Verlag, Berlin, 1995.
- Oldenberg Hermann, *Buddha – njegov život, njegovo učenje, njegova zajednica*, Demetra, Zagreb, 2007.

Marinko Lolic

**THE ASPECTS OF PACIFISM IN THE WORKS OF
KSENIJA ATANASIJEVIĆ**

Resume

In this paper the author discusses the philosophical foundation and the key aspects of the conception of pacifism in the philosophical writings of Ms Ksenija Atanasijević, the most famous Serbian woman philosopher in the first half of 20 century. Through analysis of the philosophical writings of Ms Ksenija Atanasijević he concludes that her understanding of pacifism represents the synthesis of various philosophical theories and religious doctrines. The pacifism of Ms Ksenija Atanasijević as theory and practical commitment is discussed in its historical context of the first half of 20 century. The pacifist thought of Ms Ksenija Atanasijević, made in very complex historical and intellectual context, was subject to the specific influence of the most important not only European but also eastern philosophical and religious doctrines. Ms Ksenija Atanasijević explores the roots of modern pacifism and discusses the European philosophical thought from the early presocratics to Kant's doctrine of eternal peace.

The author points out the theoretical motives and historical circumstances which instigated Ms Ksenija Atanasijević to deal profoundly with the philosophical and practical aspects of various pacifist doctrines and their place in the contemporary civilization. The paper underlines that Ms Ksenija Atanasijević personally bore witness to her understanding, political achievement and the criticism of pacifism and through personal public intellectual commitment opposed increasing ascent of ideology of war which dominated strongly over the European philosophical and social scene after the Nazi party had come to power in Germany in 1930s.

As a philosopher of subtle moral sensibility Ms Ksenija Atanasijević was deeply aware of numerous moral shortcomings of the contemporary civilization. She like Kant believed that only morally transformed culture will eliminate danger of abuse of modern technology for exterminating men. Trusting man's spiritual power she was deeply aware that only enlightened consciousness can restrain egoistical and predatory instincts of men and peoples and unite them in work on common good.

After having investigated the main sources of pacifism in the philosophy of Ms Ksenija Atanasijević, we can say with great certainty

that her marked pessimism substantially determined her final attitude to pacifism. Ms Ksenija Atanasijević, having in mind the fierceness of human nature, assessed realistically human chances for making peace. Thus she was convinced that only by wisdom and faith “tamed” man will be able to establish in accordance with world possibilities the relative peace which, of course, will never be absolutely respected because of constant opposition of human nature to control of our consciousness and sympathy.

Keywords: philosophy, religion, war, Nazism, pacifism, feminism, ethics, commitment, public

* Овај рад је примљен 29. јануара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.